

(əvvəli ötən sayımızda)

Arxeoloji qazıntılar zamanı Op-penhaym tərəfindən Tell Halaf və Cebelet el Bedada aşkar edilən insan tiplərinin hititlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Hitit dövləti ərazisindəki yanlışlıqlar hititlər kimi qələmə verilən xalq bu ərazidə mövcud olan kökkü subar əhalisidir və Hititlə deyimi əsli-nda bir siyasi anlayışdır. Xett imperiyası dövründə də onun subar ərazilərindən ibarət olan hissəsindəki xalqın bu dövlətə önəmli təsiri vardı, belə ki, bu ölkənin kralı III Hattuşil mənəvi cəhətdən bir "subar xetti" idi. (Unqnad A. 1936, Səh. 200)

Sumer və Elamlarla yanaşı Babilədə qədim zamanlardan məskunlaşmış dörd xalqdan ikisi Amuru və Subartudur. Amuru Babilin şərqində Aralıq dənizinə qədərki əraziləri əhatə edirdi, Subartu Fəratın doğusunda Zaqqos dağlarına qədər, quzeydə Urartuya qədər olan ərazini əhatə edirdi. Babilin bütün quzeyini və quzey-batı ərazisini əhatə edən, Sumer və Akkadların Subir adlandırılan Subartular bu regionun tarixində mühüm rol oynamışlar. Subir dil ailəsinə mənsub olan dillərdən biri də hurri dilidir. Hurilər Suriyanın batısında, Fələstində və güneydə Ölü dənizə qədər olan ərazidə məskunlaşmışdılar. (Unqnad A. 1923, Səh. 7)

E.Forrer Lullubi ölkəsinin Quzey sərhədlərinin Xəzər dənizinə qədər uzandığını qeyd etmişdir. Unqnad subarlarda Navar-ari, Kisa-ari adlarındakı "Ari" sözünün subar dilində çoxmənalı söz olub, bir mənəsinin də "vermək" olduğunu, "Navarın verdiyi", "Kisin verdiyi" anlamı daşıdığını yazır və "ari" sözünün "ölkə", "məskən" kimi izah edir. Qədim mi-xi mətnlərinə əsaslanan Unqnad Assuriya dövlətinin mərkəzi şəhəri Aşşurun və ya əsgü adı ilə Aturun Subar ölkəsində yerləşdiyi və subir mənşəli olduğunu yazır. (Unqnad A. 1936, Səh. 146)

Unqnadın subar dilində "ari" sözünə verdiyi izah bu sözün türk dilində torpaq, yer, ölkə anlamındakı "yer, er/eriq" sözünə uyğundur.

Mesopotamiyanın ən qədim əhalisinin kimliyi haqqında iki mühüm əsər mövcuddur. Spayserin "Mesopotamiyanın mənşəyi" və Unqnadın "Subartu" əsərləri. Spayser Mesopotamiyanın ən qədim əhalisini hurilər, Unqnad isə Subirlər adlandırdı.

İngilis assuroloqu Sidney Smit 1928-ci ildə yazdığı "Assuriyanın qədim tarixi" adlı əsərində Subartu ilə də əlaqədar dəyərli bilgiler verir. Onun yazdığına görə "Aşşurbanipalın astroloji mətnlərində Assuriyanın şimal şərq Subartu adlanır. Yeni Babil sənəmlərində də bu ölkənin adı Subartu kimi qeyd olunmuşdur. Tuşratada aşkar edilən yazıların dili

Assuriyada əhalinin əsas tərkibini təşkil edən subarlar şimaldakı Arbela düzənliyində və Dəclə çayı vadisi boyunca Zabın aşağı axarına qədərki ərazidə məskunlaşmışdılar. Assuriya ölkəsi isə bir tayfanın hakimiyəti altında olub Kerkükün cənub şərqindən qərbdəki Sincar dağlarına doğru uzanan ərazini əhatə edirdi. Subarlar sumerlərlə hər zaman konfliktlə olmaqla yanaşı, sumer mədəniyyəti ilə daimi kontakt şəraitində idi. (Smith S. 1928, Səh. 102)

Ələsgər Siyablı

Subarları geniş dağ ərazilərində Qutinin, Lullubinin və Kassinin yanaşı yaşadıklarını qeyd edirlər. Subartunun doğu sərhədləri Urmiyə gölüne qədər uzanırdı. (Landsberger B. 1924, Səh. 229, 232)

Alman assuroloqu Köniq Amadai, Matai və Madai adlı xalqın subar xalqı ilə möhkəm şəkildə qarışmış olduğunu qeyd edir. Zaqqosun hind-avropa dillərinə qədərki dillərində "t" və "d" yerdəyişimi xarakterik əlamət təşkil edir və bu xalqın adının müxtəlif şəkildə ifadə olunmasına səbəb olduğunu yazır. (König F.W. 1934, Səh. 8)

Subartu/subirlər haqqında yazılan ən mühüm əsərlərdən biri də Amerikalı alim İ.Qelbin 1944-cü ildə yazdığı "Hurilər və subarlar" əsəridir.

tərcüməsi "Yer üzünün ağası" mənəsinədir. Akkad dilindəki Er/Eri eş tanrı adı "erəşum" sözündən ibarət olub mənəsi əkinçi deməkdir və sumerlərin "denqer" adının ekvivalentidir. Bu o deməkdir ki, denqerin ağası olduğu Subur yer altı dünyanı deyil, becərilən yerüstü dünyanı əhatə edir. Subur və ya sumercə ifadə olduğu kimi subar/subir loqoqramı akkad dilində qul mənəsinə "ar-du" sözünə uyğundur. Nəhayət, Qış-Şubur sözü qədim mətnlərdə konkret bir ağac növünü müəyyən etmək üçün işlədilir. (İ.Gelb, 1944, Səh. 23)

Ki Subar və ya İna Subari sözləri Subar ölkəsində mənəsi daşır. Çox zaman Subartunun qısaldılmış forması kimi Su sözündən də istifadə olunur. (İ.Gelb, 1944, Səh. 28)

Assuriya mətnlərində ölkənin adı Mat Subar, yəni Subari ölkəsi şəklində yazılır. Boğazköydə aşkar edilən mətnlərdə Şarri Subriu-Subir krallığı yazılmışdır.

Babil tarixi mətnlərində Assuriya ərazisi Subir adı ilə, assurlular isə subarium, yəni subarlar kimi ifadə

Dünya tarixinin Turan dövrü

subarcadır və Kerkükdə tapılan sənədlərdəki adlar subar adlarıdır. Sumer dövründə Dəclənin şərqində məskunlaşmış olduqları dəqiq müəyyən olan xalq Elam xalqı idi, ondan quzeydə isə quti və lullubilər məskunlaşmışdılar. Çox mümkündür ki, bu xalqların dilləri mənşə baxımından bir-birinə bağlı olmuşlar.

Sənədlərdə çox zaman Qutium və Subartu adları birləşdirilmişdir. Qutilər və subarlar fiziki tip olaraq eyni şəkildə sifətlərinin xarakterik rəngi ağ olaraq qeyd olunur. Beləliklə, subarlar həm dil, həm də xarici görünüş baxımından Zaqqos dağlarındakı əhali ilə əlaqədardır. Onlar Sumerin qara saçlı əhalisindən fərqlənirlər. (Smith S. 1928, Səh. 70, 72)

Subar əhalisi m.ö. II minillikdə İkiçayarasından Zaqqos dağlarına yayılmışdılar. Assur və Babil mətnlərindən də göründüyü kimi subarlar Assuriya ölkəsinin əsas əhalisini təşkil edirdilər və Akkad sülaləsi dövründə Assuriyanın şimal və şərq əraziləri Subartu adlanırdı. E.ç. III minilliyin axırlarında Subarların Namar krallığı Arizen bölgəsini də idarə edirdi. Tarixi dəlillər Assuriya əhalisinin ilkin sumer dönəmində subarlar olduğunu sübut etdiyi kimi, Arxeoloji dəlillər də, subar mədəniyyətinin Sumer mədəniyyəti xarakterini daşdığına və bu iki xalq arasında uyumun mövcud olduğunu sübut edir. (Smith S. 1928, Səh. 73)

Aviqdor Spayser və Benno Landsberqer kimi Qədim Şərq tarixinin böyük alimləri də Subar və Hurilərin eyni xalq olduqları fikrini müdafiə edirdilər. Qədim akkadlar da huriləri subar adlandırdılar. Subirlər məskunlaşdıqları yerlərdə bir çox şəhər bəylik dövlətləri yaratmışdılar. Bu bəyliklərin ən önəmliləri Sinar tabletlərində adı keçən Fərat çayı üzərindəki Mari və Habur çayınının Fəratla birləşdiyi yerdəki Hana bəyliyi idi.

B.Landsberqer də bir çox müəlliflərin ciddi-cəhdlə hind-avropalı kimi qələmə verdikləri Mitanni əhalisini subarlar hesab edir. Onun fikrinə görə "Sonradan Mittani adlanan dil əsliində bir subar dilidir. Mittani adlanan ərazi qədim dövrlərdə Babil və Assur mətnlərində Subartu adlanırdı. Assuriya əhalisi subar və akkad xalqlarının qarışımından ibarətdir. Subartu Assuriyanın şərqində yerləşirdi. Ərbildə, Samarrada, Kerkükdə subarlar məskunlaşmışdılar. Hamurapi Turukku, Kakmum və Subarum dağlarına etdiyi səfərdən bəhs edir. Assuriyanın qədim kralları da

Unqnad və Landsberqerdən fərqli olaraq İ.Qelbin fikrinə görə hurilər və subarlar tamamilə fərqli xalqlardır. Alman assuroloqu F.Deliç subartunun yerləşdiyi ərazinin Suriyanı da əhatə etdiyini yazmışdır. Spayser hesab edirdi ki, assurlara aid edilən Uşpia və Kikiyanın əsasını subirlər qoymuşlar. Spayzer Mesopotamiyanın ən qədim əhalisinin subirlər və ya hurilər olduğu haqqındakı fikirlərinin əleyhinə çıxaraq qeyd edir ki, hurilərin Mesopotamiyada ən qədim izləri m.ö. 3000-ci illərə aiddir. (İ.Gelb, 1944, Səh. 6)

G.Fridrix subarların və hurilərin eyni kökdən olduqları və eyni dildə danışdıqlarını bildirərək alman və Deutç eyni olduğu kimi hurri və subirlərin də eyni etnik kökə malik olduqlarını qeyd edir. (İ.Gelb, 1944, Səh. 14)

Subartu adının ən qədim loqotipi Şuburdur. Şubur adının mənəsinə gəldikdə isə Sumerçə "qaşan şubur-ra" iki dilli Sumer-akkad dini mətnlərində bu söz akkad dilindəki "ber irşi tum" sözünə uyğundur və

də olunmuşdur. Assurlar isə Subartunu həmişə döyüşdükləri yad ölkə yabançı xalq adlandırdılar.

Bu onu göstərir ki, assurlulardan öncə Subir adlanan ölkənin yerli sakinləri olan subirlər yabançıların işğalı ilə barışmamış və assurlulara qarşı uzun illər ərzində müqavimət göstərmişlər.

Unqnad öncə huriləri Yaxın Şərq əhalisinin başlıca substratı hesab edirdi, sonra o bu adı subarlara əvəz etdi. Spayzer eləmlər Babilin ilk sakinləri, huriləri isə İkiçayarasının quzeyinin ilk əhalisi hesab edirdi. (İ.Gelb, 1944, Səh. 45, 52)

Babil mətnlərində Subartu Elam və Quti ilə yanaşı siyasi bir vahid kimi qeyd olunur. Subartu Babilin quzeyində Dəclə sahillərindən başlayaraq Zaqqos dağlarına qədərki əraziləri əhatə edir. Ölkənin quzey sərhədləri məlum deyil, güney sərhədləri isə Diyala çayının şimalını əhatə edir. Subartunun şəhərləri əkin üçün əlverişli Dəclənin şərq ərazilərində yerləşirdi. (İ.Gelb, 1944, Səh. 85)

(ardı gələn sayımızda)